

İRƏVAN BÖLGƏSİNDƏ AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIM VƏ DEPORTASIYASI

İBRAHİM KAZIMBƏYLİ

Naxçıvan Özəl Universiteti

Deportasiya şəxsin dövlət hüduqlarından kənara məcburi çıxarılmasıdır. Deportasiyaya ölkə ərazisində müvafiq icazəsi olmadan yaşayan xarici vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayan adamlar, həmçinin digər "arzuolunmayan şəxslər" məruz qalır. Ancaq Azərbaycan xalqının yalnız XX yüzillikdə başına gətirilən müsibətlər, öz doğma yaşayış yerlərindən bir neçə dəfə məcburi surətdə və kütləvi şəkildə çıxarılması deportasiya məfhumunun məhdud çərçivəli olmadığını sübut edir. Tarixi Azərbaycan torpağı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar nə xarici ölkə vətəndaşları idilər, nə də vətəndaşlığı olmayan şəxslər. Onlar bu ərazilərin köklü sakinləri olmuşlar. Amma "türksüz Ermənistan" üçün azərbaycanlılar həqiqətən də arzuolunmaz idi. Buna görə də Azərbaycan türklərinə qarşı bir neçə dəfə deportasiya əməliyyatı həyata keçirildi.

Köçürülmə ərəfəsində azərbaycanlılar arasında güclü təbliğat aparılırdı ki, sizin əsl vətəniniz Azərbaycandır, orada çoxlu boş torpaq sahələr var, işçi qüvvəsi tələb olunur. Hətta ilk köçürülənlər Salyan, Saatlı, Sabirabad, Əli Bayramlı (Şirvan), Puşkin (Biləsuvar), Ağcabədi və Xızı rayonlarında yerləşdiriləcəyi əvvəlcədən razılaşdırılmışdır. Konkret olaraq 1948-1953-cü il deportasiyasının şərhinə ayrıca olaraq qaydılacaq.

Daha çox soyqırma, deportasiya və sonda qaçqın həyatı yaşamağa məcbur edilən əsas tarixi coğrafi ərazilər, tarixi İrəvan quberniyası əraziləri idi. Bu ərazilər tarixən Azərbaycan türklərinin yaşadığı böyük mədəniyyət və tarix yaratdıqları bölgələrdən biridir. Qarşımıza qoyduğumuz məsələləri İrəvan bölgəsi üzrə (materiallar əsasında İ.K.) aydınlaşdırsaq, görəəcəyik ki, ayrı-ayrı inzibati vahidlərin adları, toponimlər, əhalinin etnik tərkibi, say dinamikası və s. məsələlər Azərbaycan türkləri ilə bağlıdır.

1849-cu il iyunun 9-da (1950-ci il yanvarın 1-də qüvvəyə minmişdi) çarın fərmanı ilə yaradılmış İrəvan quberniyası yeddi qəzadan - İrəvan, Gümrü (Aleksandropol), Eçmiədzin, Naxçıvan, Yeni Bəyazid, Şərur-Dərələyəz və Gürməli qəzalarından ibarət idi.

Bu qəzalardan ən irisi və etnik tərkibinə görə azərbaycanlıların böyük əksəriyyət təşkil etdiyi İrəvan qəzasına Ermənistan inqilab komitəsinin 1921-ci il 20 iyul tarixli dekreti ilə Qəmərli, Ağ Həməzəli, Başgərni, Kotayk və Axta (İrəvan şəhəri quberniyaya daxil deyildir) nahiyələri daxil edilmişdir. 1921-ci il 16 avqust dekreti ilə Vedibasər nahiyəsi də qəzaya daxil edilmişdir. Lakin 1929-cu ildə Ermənistan Mərkəzi İcrayyə Komitəsi Rəyəsət Heyətinin qərarı ilə İrəvan qəzasında yeni dəyişikliklər edildi. Mehri, Dərələyəz, Əştərək, Talin, Kotayk, Axta (Hrazdan), Qəmərli, Qurduqlu, Vağarşabat (Eçmiədzin), Vedi (Ararat) daxil edildi (8, s. 508). 1930-cu ildə İrəvan quberniyası anlayışı ləğv edildi, inzibati bölgə kimi ancaq rayonlar qaldı.

Ermənilər müxtəlif tarixi dövrlərdə Rusiyaya arxalanaraq inzibati ərazi bölgüsündə bir neçə dəfə struktur dəyişiklikləri aparıblar. 1828-ci ildə yaradılmış erməni vilayətini 1840-cı ildə İrəvan qəzasına və 1849-cu ildə İrəvan quberniyasına çeviriblər. Həmin quberniya da 1917-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş (11, s. 26). Bəhs olunan dövrlərdə quberniyanın, qəzanın, vilayətin daxilində azərbaycanlılar çox yaşayan rayonları və kəndləri bir neçə yerə bölüblər və ermənilər çox yaşayan rayonlara və kəndlərə birləşdiriblər. Bu cür məqsədli şəkildə struktur dəyişiklikləri aparmaqda əsas məqsədləri azərbaycanlıları öz doğma ata-baba torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq olub. Erməni millətçiləri ilk mərhələdə (köçürmə, deportasiya - İ.K.) azərbaycanlıların qarışıq yaşadıkları və azlıqda olduqları rayonlarda və kəndlərdə azərbaycanlıların sıxışdırıb çıxarılmasını başa çatdırıblar, sonra isə əsas diqqətlərini azərbaycanlılar çox yaşayan Əzizbəyov, Amasiya, Basarkeçər, Vedi, Yexeqnadzor, Krasnoselo, Mehri və Eçmedzin rayonlarına yönəldiblər.

Ermənilər dövlət səviyyəsində azərbaycanlılar yaşayan şəhər, rayon, kənd və qəsəbə adlarını dəyişdirərək erməniləşdiriblər. Onlar Çar Rusiyasının məqsədli şəkildə köçürmə siyasəti nəticəsində artıq XX yüzilliyin əvvəllərində sayca üstün olmalarından istifadə edərək, azərbaycanlılara qarşı çox ağır 1918-1920-ci illər soyqırımı, 1930-1938-ci illər repressiyası və 1948-1953-cü illər deportasiyası siyasətini həyata keçiriblər. Beləliklə, Sovet hakimiyyəti illərində mərhələ-mərhələ "Böyük Ermənistan" dövlətinin yaradılması planlarını həyata keçiriblər.

1801-ci ildən çağdaş günlərimizədək ardı-arası kəsilmədən xalqımıza qarşı törədilməkdə olan fiziki və mənəvi soyqırımı faktlarını dünya ictimaiyyətinə kamil tədqiqatçı təkmini ilə təqdim edə bilməmişik. Təkcə son yüz ildə indiki Ermənistan ərazisində 959 kəndimiz yerlə-yeksan edilib. XX əsrin sonunda Ermənistan adlanan tarixi Azərbaycan torpaqlarında 352 min azərbaycanlı yaşayıb. İndi bir nəfərin də səsi gəlmir. 1905-1907, 1914-1920, 1947-1953 və nəhayət, 1988-1994-cü illərdə üst-üstə 2,5 milyon nəfərdən çox azərbaycanlı qətlə yetirilib, didərgin salınıb.

Tarixən böyük dövlətlərin-imperiyaaların ciddi təsir və təzyiqlərinə (əksər hallarda da öz ucublarından - İ.K.) məruz qalan ermənilər çox vaxt toplum halında yaşamaıblar. Elə onların öz tədqiqatçılarından G.Aslanyan 1914-cü ildə İstanbulda çap etdirdiyi "Ermənistan və ermənilər" kitabında yazırdı ki, "ermənilər dərəbəyiliklər" halında yaşayıblar. Bir-birlərinə vətən hissələri ilə bağlı deyillər. Ermənilər ya tarixin müxtəlif çağlarında məskunlaşdıqları

ayrı-ayrı yerlərdə başqa ərazilərə köçürülmüşlər, ya da özləri müəyyən səbəblərə görə yerdəyişmələrə baş vurmuşlar (13, s. 15).

XX əsrin əvvəllərində ermənilər Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ərazisində azərbaycanlılara qarşı çox qəddarlıqla qırğınlar, talanlar, yanğınlar, terror və digər zorakılıq aktları həyata keçirmişlər. Bu hadisələr kütləvi şəkildə 1918-ci ilin martında Bakıda qırğın və talanlar ilə başlayıb, zəncirvari şəkildə Şamaxıda, Qubada, Göyçayda və Azərbaycanın digər qəzalarında, o cümlədən, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, İrəvanda xüsusi bir qəddarlıqla davam etdirilmişdir.

1918-ci il iyul ayının 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Gəncədə keçirilən iclasında azərbaycanlılar və onların əmlakı üzərində zorakılıq hallarını təhqiq etmək üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq haqqındakı məsələ geniş müzakirə edilir (1). Xarici işlər naziri M.H.Hacmskinin təklifinə görə "Bu təşkilat Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası xarakteri daşmalı idi" (1).

Yeri gəlmişkən, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Bakı hadisələri haqqında hazırladığı məruzədə göstərilir ki, Bakıda mart qırğınları zamanı "ruslar, yəhudilər və gürcülər mümkün olan yerdə azərbaycanlıları xilas etmişlər. Ermənilər azərbaycanlılara qarşı qırğını yalnız ermənilərə qəti ultimatum vermiş 36-cı Türküstan polkunun tələblərinə dayandırmışlar. Bakıda olan bütün rus icmalarının nümayəndələri ermənilərin bu vəhşiliklərindən hiddətlənir və öz etirazlarının bildirirdilər" (4).

1918-ci ildən 1920-ci il aprel çevrilişinə qədər erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan görmüş Azərbaycan bölgələrindən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Sənədlərində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzündən silindişi qeyd olunur (3).

Sisyan mahalının birinci polis sahəsində olan bütün müsəlman kəndləri, ikinci polis sahəsində olan kəndlərin əksəriyyəti, il dördüncü və beşinci polis sahəsindəki müsəlman kəndlərinin isə çox hissəsi məhv edilmişdir. Bəzi kəndlər ümumiyyətlə yer üzərindən silinmiş, həmin kəndlərin torpaqları ermənilər tərəfindən əkin üçün şumlanmışdır. 50 mindən yuxarı müsəlman qaçqını qismən dördüncü polis sahəsində, qismən də Cəbrayıl qəzasında özlərinə sığınacaq tapmışlar (5, s. 241).

Qeyd etdiyimiz 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 74 qadın və 485 uşaq yaralanmışdır. Nəticədə tam olmayan məlumata görə təkcə Zəngəzur qəzasında 10068 azərbaycanlı öldürülüb və ya şikəst edilmişdir (5, s. 242).

Zəngəzur və Naxçıvan bölgələrinin rus-sovet qoşunları tərəfindən işğalı ərəfəsində həmin ərazilərdəki siyasi-hərbi vəziyyət mürəkkəb və gərgin idi. Hər iki bölgə ətrafında davam etməkdə olan erməni-azərbaycanlı münafişəsi həmin ərazilərdəki müxtəlif ictimai-siyasi qüvvələrin bu zaman daha da kəskinləşmiş qarşıdurması ilə müşayiət olunurdu (12, s. 24).

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSRİ ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adı hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar, körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyəcək həlak olmuşlar (6, s. 81).

Göstərilmiş qərarın elə birinci bəndi öz məntiqsizliyi və ziddiyyəti ilə diqqəti cəlb edirdi. Qərar qeyd olunurdu: "1948-1950-ci illərdə könüllü əsaslar üzrə köçürülsün" və s. Əgər söhbət könüllülükdən gedirsə, o zaman "köçürülsün" sərəncamı olduqca yersiz görünür, yox, əgər köçürülmə yuxarıdan məcburi qaydada aparılırsa (faktiki belə də olmuşdu), o zaman "könüllü" sözü rişxənd kimi səslənir, belə ki, "sərəncam" anlayışı könüllülük deyil, məcburiyyətlə bağlıdır (6, s. 81).

Ermənilər SSRİ rəhbərliyinin razılığını necə əldə etmişlər. Xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsi üçün məsələ qaldırmaq fürsətini onlar ilk dəfə 1943-cü ildə Tehran konfransı zamanı əldə etmişdilər. Konfransın gedişində hiyləgər erməni diasporunun nümayəndələri SSRİ xarici işlər naziri Molotovla əlaqə yaratmış, onların Ermənistana köçürülməsi üçün Sovet rəhbərliyinin razılıq verməsini xahiş etmişdir. Molotov, İ.Stalinlə danışıqdan sonra, onların köçürülməsinə razı olduqlarını bildirmişdir. Qısa müddətdə 90 minə yaxın erməni xaricdən Ermənistana köçürüldü.

Ermənistan rəhbərliyi köçürülmələrin 1946-cı ilə nisbətən 1947-ci ildə azalmasının səbəbini onunla izah edirdilər ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən şəhər sakinləridir. Onları dağlıq rayonlarda yerləşdirmək mümkün deyil. Köçürülənlər isə yalnız İrəvan və onun ətraf rayonlarında məskunlaşmaq istəyirlər (7, s. 97).

Ermənistan KDMK-nin birinci katibi Q.Arutyunov vəziyyətdən yeganə Çıxış yolunu Ermənistandan yüz min əhalinin Azərbaycana köçürməsində görür. İ.Stalindən buna razılıq verməsini xahiş edirdi. Köçürüləcək ərazilərin siyahısı əvvəlcədən hazırlanmışdı. İlk növbədə İrəvan şəhəri və ona yaxın rayonlar - Əştərək, Zəngibatar, Eçmiədzin, Oktemberyan, Artaşat (Qəmərli), Qarabağlar, Vədi, Yexeqnadzor, Axta (Razdan), Əzizbəyov və s. rayonları daxil edilmişdi (7, s. 98).

Ermənistan rəhbərləri Stalini inandıra bilmişdilər ki, köçürülən azərbaycanlıları Azərbaycanın pambıq yetişdirilən rayonlarında, Muğan-Mil düzənliyində yerləşdirmək iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Köçkün ermənilərdən fərqli olaraq, zorla öz doğma torpaqlarından deportasiya edilən aborigen əhaliyə köçürüldükləri yerlərdə heç bir

şərait yaradılmır, iqlim dəyişməsi nəticəsində əhalimizin (deportasiya edilənlərin - İ.K) 30%-i dünyasını dəyişdi.

Köçürülmənin məcburi qaydada aparıldığını Ermənistandan köçürülməli olan azərbaycanlıların (kolxozçuların) sayından da bilmək olar. 1948-ci il - 10 min; 1949-cu il - 40 min; 1950-ci il - 50 min. Aydın məsələdir ki, bu cür planlaşdırma yalnız direktiv, məcburi köçürülmə halında mümkün idi. Ermənilər bu köçürməni düşünərək həyata keçirirdilər. Əgər 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 100 mindən artıq azərbaycanlı əhali deportasiya edilərək Azərbaycana köçürülməyədi və bu köçürülmə ilə yanaşı mədəni-maarif ocaqları bağlanmasaydı, rəhbər kadrlar sıxışdırılıb çıxarılmısaydı, azərbaycanlı əhalinin təbii artımı nəticəsində 70-ci illərin sonunda Ermənistanda azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayına nisbətən çoxluq təşkil edəcəkdi. Ermənilər bu cür iyrənc planı XX yüzilliyin 80-ci illərində də təkrar etdilər.

1988-ci il fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin yalnız erməni deputatlarının iştirakı ilə keçirilən növbədənəkar sessiyası vilayəti Azərbaycanın tərkibindən çıxarib Ermənistanın inzibati ərazi bölgüsünə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti DQMV XK-nin Konstitusiyaya zidd qərarını rədd etdikdən sonra Ermənistanın millətçi rəhbərləri "Daşnaksutyun" partiyasının "Türksüz Ermənistan" proqramını həyata keçirməyə başladılar (7, s. 107).

1988-ci ildə noyabrın ortalarında Azərbaycana 80 mindən artıq qaçqın pənah gətirmişdi. Qarşıdurma 1988-ci ilin noyabrında öz apogeyinə çatdı. Azərbaycan türkləri rus hərbiçilərinin köməyindən istifadə edən ermənilərin hücum və talanlarının müşayiəti ilə Ermənistanı tərk etməyə məcbur oldular. Bir çox ərazilərdə dəhşətli cinayətlər törədildi. Ümumiyyətlə, 1988-ci il ərzində Ermənistandan 200 min nəfərdən çox azərbaycanlı qovuldu, 185 yaşayış məntəqəsi boşaldırıldı, 217 nəfər azərbaycanlı bu vəhşi aksiyanın qurbanı oldu (10, s. 41).

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA: f. 1061, siy. 1, iş 5, v. 1.
2. ARDA: f. 895, siy. 1, iş 1299.
3. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 161.
4. ARDSPİHA. f. 277, siy. 2, iş 16, v. 18.
5. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərbaycan, 2001, 536 s.
6. Nəcəfov B.İ. Deportasiya. III hissə, Bakı: Çarşıoğlu, 1998, 212 s.
7. Deportasiya: Toplu. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, 440 s.
8. Erməni Sovet ensiklopediyası (erməni dilində). III c, I-XII cc, Yerevan, 1974-1984.
7. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: Gənclik, 1995, 464 s.
8. Ələkbərli Ə. Qədim Türk-oğuz yurdu "Ermənistan". Bakı: Sabah, 1994.
9. İsmayılov İ. İrəvan ərazilərinin dünəni və bugünü. Bakı: Şirvanəşr, 2001, 114 s.
10. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 328 s.
11. Musayev İ.M. Osmanlı dövlətində ermənilərin durumu: tarixi gerçəkliklər və yalanlar. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, 207 s.
12. Şirinoğlu V. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı. Bakı: Qartal, 2001, 176 s.

Ибрагим Кязымбейли

ГЕНОЦИД, ДЕПОРТАЦИЯ, БЕЖЕНЦЫ (ПО ЭРИВАНСКОМУ ОКРУГУ)

После распада Российской империи в 1918 году армяне при помощи русских большевиков не упустили своего в исторических условиях возникло вения независимых государств на Южном Кавказе. Они начали войну против азербайджанского народа и продолжили посягательства на его территорию. Попытки изгнания азербайджанцев из Эриванской губернии, нападения вору-жённых банд на Зангезур и Нахчыван, заселение армянами территорий Нагор ного Карабаха и Нахчывана продолжались в течение всего XX века. Идея созда ния «Великой Армении» в результате кровавого хаоса была смехотворной и не соответствовала никакой логике.

Ibrahim Kazimbayli

GENOCIDE, DEPORTATION, REFUGEES (FOR YEREVAN REGION)

Thereafter collapsing of Russian Empire in 1918, on the historical condition when independent states were establishing in Southern Caucasus, Armenians did not miss the chance by the help of Russian bolsheviks. They began the declared vvar, aggression against the people and territories of Azerbaijan. The movement of armed gangs of robbers to Zangazur and Nakhchivan, their repeated efforts to armenize both Nakhchivan and Upper Karabakh, the process of disposition of Azerbaijanis by force from the former Province of Yerevan lasted throughout the 20th c. All these were based on ridiculous ideas not including any logic and measure by using bloody chaos to found «Great Armenia»).

Rəyçilər: AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. H.Q.Qədirzadə, dosent Z.Şahverdiyev.

Naxçıvan Özəl Universitetinin "Humanitar elmlər" kafedrasının 07 dekabr 2009-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05).